

The Socio-Political Functions of Shi'i Rituals and Ceremonies from the Early Period to the Safavid Era, with Emphasis on Their Role in Shaping Collective Identity and Social Order

Zohreh Shamsini Ghiasvand ^۱ , Javad Sokha ^{۲*} , Masoud Mohammadi ^۳, Fatemeh Mohammadi ^۴

^۱. Department of History, Ab.C., Islamic Azad University, Abhar, Iran. Email: ۰۰۷۷۵۹۶۱۳۷@iau.ir

^۲. Department of History, Ab.C., Islamic Azad University, Abhar, Iran. (Corresponding Author), Email: javad.sakha@iau.ir

^۳. Associate Of Accounting, Takestan Islamic Azad University, Takestan, Iran. Email: masod.mohammadi@iau.ir

^۴. Department of Islamic Teachings, Hi.C., Islamic Azad University, Hidas, Iran. Email: fatemeh.mohammadi@iau.ir

Article Info

Abstract

Article type:

Research Article

Article history:

Received:

۲۰۲۵-۰۸-۰۲

Accepted:

۲۰۲۵-۱۲-۱۴

Published online:

Keywords:

Shi'i rituals and ceremonies,
Shi'ism,
collective identity,
Safavids,
mourning rituals,
social order

This study examines the socio-political functions of Shi'i rituals and ceremonies from the early formation of Shi'ism up to the Safavid era, demonstrating how these practices evolved from a limited set of devotional acts into mechanisms for shaping collective identity, social cohesion, historical memory, and ultimately political legitimacy. The main objective of the research is to provide a multilayered understanding of Shi'i rituals and to analyze the processes that transformed their content, form, and functions from the earliest periods to the Safavid age. Using a historical-analytical method and drawing on primary historical sources, reports of classical Muslim historians, and modern scholarly studies, the research explains the social and political contexts that conditioned these transformations. The findings show that Shi'i rituals initially served primarily as identity-forming and memory-preserving practices, but in the medieval periods they became instruments of social solidarity and symbolic resistance, and by the Safavid era—when Shi'ism became the official religion—they also acquired a definitive role in political legitimization. The study concludes that Shi'i rituals are not static phenomena; rather, they are dynamic practices that have continually evolved through interaction with political authority, social structures, and collective memory, eventually becoming foundational elements of Shi'i identity.

Cite this article: Shamsini Ghiasvand, Zohreh; Sokha, Javad; Mohammadi, Masoud; Mohammadi, Fatemeh (۲۰۲۶). The Socio-Political Functions of Shi'i Rituals and Ceremonies from the Early Period to the Safavid Era, with Emphasis on Their Role in Shaping Collective Identity and Social Order. *The Journal of Islamic History and Civilisation*, ۳(۷), ۲۴۱-۲۶۲.

<https://doi.org/10.۷۱۸۷۱/jhcin.۲۰۲۵.۱۲۱۲۹.۰۸>

© The Author(s).

Publisher: Islamic Azad University
Science and Research Branch

<https://doi.org/10.۷۱۸۷۱/jhcin.۲۰۲۵.۱۲۱۲۹.۰۸>

Introduction

A review of the social history of Islam shows that no intellectual or religious movement has endured without possessing a set of rituals and ceremonies. Unlike doctrinal teachings, which mostly belong to the realm of theoretical discourse, rituals create a collective, tangible, and repeatable experience that plays a decisive role in the formation of group identity and social cohesion. From its earliest stages of formation, Shi'ism emerged in an environment filled with political tensions, conflicts over the caliphate, and theological disputes. In such circumstances, it required mechanisms capable of preserving the bonds among the followers of the Ahl al Bayt, transmitting the memory of martyrdom and oppression, and sustaining a small yet cohesive community. Rituals became the earliest and most effective instruments in this process.

In the earliest periods, practices such as commemorating the martyrdom of Imam Ali, mourning for Imam Husain, visiting the graves of the Imams, and holding gatherings to recount the virtues of the Ahl al Bayt existed primarily in simple and informal forms. These gatherings were often held in private houses or limited spaces rather than within organized institutional structures. Nevertheless, even these modest rituals played a crucial role in reproducing historical memory and establishing boundaries of identity. Narratives describing the first mourning ceremonies held by the women of the Banu Hashim after the tragedy of Karbala indicate that mourning was not merely an expression of grief but also a reconstruction of a particular interpretation of history—one that stood in opposition to the official narrative promoted by the Umayyad caliphate.

In later periods, as the Shi'i population expanded in cities such as Kufa, Baghdad, Qom, Rayy, and later across Iran, rituals gradually developed more complex forms and increasingly entered the public sphere. During this stage, rituals acquired new functions, including organizing Shi'i neighborhoods, forming networks of social support, and even serving as symbolic instruments of protest. A prominent example is the public commemoration of 'Ashura during the Buyid period, when mourning rituals were officially organized on a wide scale. These ceremonies not only strengthened the historical memory of Shi'i communities but also became a direct symbolic challenge to the legitimacy of the Abbasid caliphate.

The culmination of these developments occurred during the Safavid era. With the establishment of Twelver Shi'ism as the official religion of Iran, rituals were elevated from popular practices to instruments of state policy. The Safavid state sought not only to rely on religious scholars and institutions but also to institutionalize and actively promote ritual practices in order to consolidate Shi'i identity within society. Commemorations such as 'Ashura, Arba'in, the fifteenth of Sha'ban, the first of Rajab, and the fifteenth of Ramadan became important mechanisms for identity formation and social cohesion, strengthening the foundations of the Shi'i state.

This study seeks, through reliance on primary historical sources and analysis of historical processes, to demonstrate how Shi'i rituals acquired such significance and what conditions enabled these practices—over the course of more than eight centuries—to transform from limited and informal gatherings into fundamental elements of the political and social identity of the Shi'i world.

Research Problem and Main Questions

The study of religious rituals in the history of Shi'ism is not merely a descriptive inquiry into the formation of religious customs and practices; rather, it raises a fundamental question regarding the role these rituals have played in the processes of identity formation, social organization, and political development within Shi'i communities. From a historical perspective, Shi'i rituals cannot simply be

understood as forms of individual devotional practice or private family gatherings. Historical evidence indicates that from their earliest stages, these rituals carried meanings and functions that extended beyond the purely devotional realm and played significant roles in reproducing collective memory, structuring social relations, and, in certain periods, legitimizing political authority (Tabari, ۱۳۷۵: ۳۳۲-۳۳۵; Massoudi, ۱۳۸۲: ۴۵۰-۴۵۳).

The central question of this research emerges from this observation: why and how did Shi'i rituals acquire social and political functions over time, and under what conditions were these functions transformed, reinforced, or maintained?

In order to address this overarching question, several subsidiary issues must be examined.

First, what were the initial origins of Shi'i rituals, and through what mechanisms was the memory of tragedy—particularly the event of Karbala—transmitted? Early historical sources provide valuable insights into the form and scope of these rituals during the first centuries of Islam—Tabari's account of the early gatherings of mourners following the tragedy of Karbala offers a vivid depiction of the fundamental components of these commemorations and illustrates the emergence of a collective method of remembering the catastrophe (Tabari, ۱۳۷۵: ۳۲۵-۳۳۳). In addition to Tabari, reports found in works such as those of Massoudi and Shaykh Mufid indicate that these rituals continued within families and local communities until at least the third century AH, gradually acquiring more defined symbolic and narrative structures (Massoudi, ۱۳۸۲: ۴۵۱; Shaykh Mufid, ۱۴۱۳ AH: ۲۷۴-۲۷۸).

Second, what factors contributed to the transition of these rituals from limited familial and local gatherings into broader public and institutional practices? Historical evidence suggests that the involvement of Shi'i political groups, the support of certain local elites, the expansion of urban centers, and the growth of communication networks all contributed to the increasing visibility and publicization of these rituals. Reports from the Buyid period provide the first clear signs of governmental organization of ritual practices and their use as instruments of political legitimacy (Ibn al Athir, ۱۳۹۷ AH: ۳۸۸-۳۹۵; Ibn al Tiqtaqa, ۱۳۶۰: ۱۲۸-۱۳۴). This transition represents an important socio political process in which rituals evolved from cultural expressions into political tools.

Third, what are the nature and dimensions of the political functions of rituals? The role of rituals in legitimizing both local and central political authorities, establishing symbolic boundaries against ideological rivals, and mobilizing the masses in support of emerging political orders are among the key aspects that must be analyzed. Historical reports from Marchand and other Safavid-era sources indicate that the Safavid state deliberately institutionalized and encouraged mourning rituals in order to establish Shi'i identity as a central cultural and political pillar of society (Marchand, ۱۳۸۰: ۲۸۵-۲۹۵; Mastoid, ۱۳۶۲: ۴۱۰-۴۱۶). Yet an important question remains: how did this process of institutionalization affect the meaning of rituals themselves? Did rituals merely become instruments crafted by political power, or did new meanings and interpretations emerge within the dynamic interaction between society and the state?

Fourth, what internal social and cultural factors—such as the rise of local religious scholars, the development of pilgrimage networks, the transmission of Shi'i narratives, and the emergence of performative arts and symbolic practices—and what external factors—such as competition with Sunni political structures, political pressures, economic changes, and interactions with Iranian local cultures—contributed to the transformation of Shi'i rituals? Historical source analysis suggests that both internal and external factors interacted in complex ways. On the one hand, networks of narration and pilgrimage helped stabilize ritual symbols and practices (Isfahani, ۱۳۸۳: ۷۵-۸۸; Shaykh Mufid, ۱۴۱۳ AH: ۲۸۰-۲۸۸). On the other hand, the policies of both local and imperial governments sometimes reinforced and at other times reshaped these rituals (Ibn al Athir, ۱۳۹۷ AH: ۳۹۰-۳۹۳; Marchand, ۱۳۸۰: ۲۹۰-۲۹۷; Biruni, ۱۳۶۲: ۱۵۲).

Finally, how can the persistence of certain rituals be explained, and why did others fade or disappear? The durability of rituals must be analyzed in relation to their social functions, symbolic flexibility, capacity for adaptation to new contexts, and the support or opposition of political authorities. For example, the commemorations of 'Ashura endured and expanded largely because it combined powerful symbolic elements, multiple narratives/traditions, and a strong capacity to unite diverse Shi 'i groups within a shared emotional and ideological framework (Massoudi, ۱۳۸۲: ۴۵۶–۴۶۵; Tabari, ۱۴۰۹ AH: ۳۴۰–۳۴۸).

Ultimately, the research problem focuses on understanding a complex historical and social process: how Shi 'i rituals evolved from localized and familial experiences into mechanisms capable of shaping collective identity, stabilizing social order, and acquiring significant roles within political structures. Addressing this question requires a careful reexamination of primary historical sources, the integration of historical evidence with theoretical analysis, and attention to both continuity and change across the historical periods under investigation (Tabari, ۱۳۷۵: ۳۲۵–۳۵۰; Massoudi, ۱۳۸۲: ۴۵۰–۴۷۰; Ibn al Athir, ۱۳۹۷ AH: ۳۸۵–۴۰۰).

Methodology

This research adopts a historical–analytical approach in order to examine the evolution of Shi 'i rituals and their social and political functions from the early centuries of Islam to the Safavid period. The study relies primarily on the analysis of historical texts and classical chronicles, complemented by the interpretation of social processes reflected in these sources. Rather than merely describing the rituals themselves, the research seeks to understand the contexts in which they emerged, the mechanisms through which they were transmitted and institutionalized, and the broader social and political implications they acquired over time.

The primary data of the study are derived from classical historical sources, including works by historians such as al-Tabari, al-Massoudi, Ibn al-Athir, Marchand, Khwandamir, and other medieval chroniclers whose writings contain detailed reports about religious ceremonies, social practices, and political developments in different Islamic societies. These sources provide valuable insights into how rituals such as mourning ceremonies for Imam Husain, commemorations of the Ahl al-Bayt, and pilgrimage practices were described and interpreted within their historical contexts.

In analyzing these materials, the study employs a combination of textual analysis and comparative historical examination. First, the relevant passages from historical sources are carefully reviewed in order to identify references to Shi 'i rituals and their performance in different periods and regions. Second, these reports are compared across multiple sources to determine patterns of continuity and change. Through this comparative method, it becomes possible to trace the gradual transformation of ritual practices from localized and informal gatherings into institutionalized ceremonies that played significant roles in shaping collective identity.

Another important dimension of the methodology is the contextual interpretation of historical evidence. Rituals are not examined as isolated religious practices but rather as elements embedded within broader social and political structures. Therefore, the study considers factors such as urban development, the rise of regional dynasties, sectarian competition, and the emergence of Shi 'i scholarly networks in order to explain the expansion and transformation of ritual practices. By situating rituals within these broader historical processes, the research seeks to demonstrate how religious ceremonies became intertwined with questions of legitimacy, authority, and communal organization.

The temporal scope of the study extends from the first centuries of Islam—particularly the

aftermath of the tragedy of Karbala in ۶۱ AH—through the medieval Islamic period and into the Safavid era in the sixteenth century. This long chronological perspective allows for a clearer understanding of both the continuity of certain ritual traditions and the major transformations that occurred as Shi 'i communities gained greater political and social influence.

Finally, the research integrates insights from the sociology of religion and historical anthropology in order to interpret the symbolic and social dimensions of ritual practices. Concepts such as collective memory, symbolic representation, and identity formation are employed as analytical tools for understanding how rituals functioned within Shi 'i communities. These theoretical perspectives help illuminate the ways in which ceremonies like the commemoration of 'Ashura operated not only as religious observances but also as mechanisms for transmitting historical narratives, strengthening communal solidarity, and expressing political meanings.

Literature Review

The historical study of Shi 'i rituals has attracted increasing scholarly attention in recent decades. Researchers from different disciplines—including history, religious studies, anthropology, and sociology—have examined various aspects of Shi 'i ceremonial practices and their social implications. However, many of these studies have focused either on the theological dimensions of rituals or on their manifestations in specific historical periods, while fewer works have attempted to analyze their long-term historical transformation from the early Islamic centuries to the Safavid period.

Among classical Islamic historians, references to Shi 'i rituals appear primarily within broader narratives of political and social history. Al-Tabari's historical chronicle, for example, provides detailed accounts of the events of Karbala and the reactions that followed in various Muslim communities. Although Tabari does not present a systematic analysis of ritual practices, his descriptions offer valuable evidence concerning the earliest forms of mourning and commemoration associated with the tragedy of Imam Husain.

Similarly, the works of al-Massoudi contain important observations regarding the cultural and social practices of different Islamic groups. Massoudi's writings provide glimpses of the ways in which the memory of Karbala was preserved through communal gatherings and narrative traditions. Later historians such as Ibn al-Athir continued to record reports related to Shi 'i ceremonies, particularly in connection with political developments and urban life in major centers such as Baghdad.

In addition to these early chronicles, later Persian historical works offer further insights into the development of ritual culture within Shi 'i societies. Historians such as Marchand and Khwandamir, writing during the late medieval and early Safavid periods, recorded numerous accounts of religious ceremonies, public commemorations, and the role of political authorities in promoting Shi 'i rituals. Their writings are particularly valuable for understanding how these practices became increasingly institutionalized and publicly visible during periods of political transformation.

Modern scholarship has expanded upon these historical sources by analyzing Shi 'i rituals within broader theoretical frameworks. Scholars of religion and anthropology have emphasized the role of ritual in the construction of collective identity and the transmission of cultural memory. In studies of Shi 'ism, particular attention has been given to the commemorations of 'Ashura and the symbolic significance of the martyrdom of Imam Husain. These works highlight how ritual practices function not only as expressions of religious devotion but also as powerful social mechanisms that reinforce shared narratives and emotional bonds within communities.

Despite the growing body of scholarship on Shi 'i rituals, certain gaps remain in the literature.

Many studies concentrate on specific forms of ritual performance—such as passion plays, mourning processions, or pilgrimage practices—without examining the broader historical processes through which these practices emerged and evolved. Furthermore, some works emphasize either theological interpretations or anthropological observations while giving less attention to the historical sources that document the early development of these rituals.

The present research seeks to contribute to this field by integrating the analysis of primary historical sources with theoretical perspectives on ritual and social change. By examining the evolution of Shi‘i rituals across multiple historical periods—from the early Islamic centuries through the Buyid and Safavid eras—the study aims to provide a more comprehensive understanding of how these practices developed, how their meanings shifted over time, and how they became central components of Shi‘i social and political life.

In order to analyze the historical transformation of Shi‘i rituals, this study employs a theoretical framework drawn primarily from the sociology of religion and the study of collective memory. These approaches provide conceptual tools for understanding how religious ceremonies function within societies and how they contribute to the formation and preservation of group identities.

One of the central concepts used in this study is collective memory, a term associated with the sociological work of Maurice Halbwachs. According to this perspective, communities preserve and transmit their understanding of the past through shared narratives, commemorations, and symbolic practices. Rituals play a crucial role in this process because they provide recurring occasions in which historical events are reinterpreted and emotionally experienced by new generations. In the context of Shi‘ism, the commemoration of the tragedy of Karbala represents a particularly powerful example of collective memory in action. Through mourning ceremonies, recitations, and symbolic reenactments, the memory of Imam Husain’s martyrdom is continually renewed and integrated into the moral and political worldview of the community.

Another relevant theoretical perspective concerns the role of ritual in the construction of social solidarity. Classical sociological theories, particularly those associated with Émile Durkheim, emphasize that rituals reinforce the sense of belonging among members of a community. By participating in shared ceremonies, individuals experience a collective emotional atmosphere that strengthens social cohesion and reaffirms common values. In Shi‘i communities, rituals such as ‘Ashura gatherings, mourning processions, and pilgrimage to the shrines of the Imams have historically served precisely this function, bringing together individuals from diverse social backgrounds within a unified symbolic framework.

In addition to their social functions, rituals may also possess political dimensions. Scholars of political anthropology have shown that ceremonial practices can serve as instruments for expressing authority, legitimizing political structures, and mobilizing collective support. In the history of Shi‘ism, these political aspects became particularly visible during periods when Shi‘i dynasties or political movements sought to reinforce their legitimacy by promoting ritual practices associated with the Ahl al-Bayt. The public commemoration of ‘Ashura during the Buyid period and the extensive institutionalization of Shi‘i ceremonies during the Safavid era illustrate how religious rituals could be integrated into broader strategies of political representation and governance.

Another concept relevant to this research is symbolic representation. Rituals often rely on symbols, narratives, and performative acts that convey complex meanings in condensed forms. In Shi‘i ritual culture, symbols such as mourning garments, processions, elegiac poetry, and the imagery associated with Karbala function as powerful vehicles of meaning. These symbols allow historical events to be transformed into shared cultural experiences that transcend the boundaries of time and place.

By combining these theoretical perspectives—collective memory, social solidarity, political

symbolism, and ritual representation—the present study seeks to provide a comprehensive analytical framework for understanding the historical evolution of Shi‘i rituals. Rather than treating rituals merely as expressions of piety, this framework highlights their role as dynamic social practices that shape communal identity, transmit historical narratives, and interact with broader political and cultural structures.

Aryl Shi ‘i Rituals and the Origins of Mourning Practices

The earliest roots of Shi‘i ritual practices can be traced to the decades following the death of the Prophet Muhammad and the political conflicts that emerged regarding leadership of the Muslim community. For the followers of the Ahl al-Bayt, historical memory quickly became intertwined with experiences of political marginalization and injustice. Within this context, rituals gradually developed as mechanisms through which collective memory could be preserved and transmitted.

The tragedy of Karbala in ۶۱ AH (۶۸۰ CE) constituted the most decisive turning point in this process. The martyrdom of Imam Husain and his companions not only created a profound emotional impact within the Muslim community but also provided the symbolic foundation upon which later Shi‘i ritual traditions were constructed. Early historical sources describe how members of the Prophet’s family and their supporters mourned the victims of Karbala and held gatherings to recount the events of the battle. These initial commemorations were typically intimate and informal, often occurring within private homes or small community circles.

In the first centuries of Islam, mourning gatherings gradually developed recognizable elements that later became central components of Shi‘i ritual culture. Recitations describing the events of Karbala, expressions of grief and lamentation, and the retelling of the virtues and sufferings of the Ahl al-Bayt served to strengthen the emotional connection between the community and the historical narrative of martyrdom. Through these practices, the tragedy of Karbala was transformed from a historical event into a living memory continuously renewed through ritual performance.

Pilgrimage also played an important role in the formation of early Shi‘i ritual traditions. Visits to the shrines of the Imams, particularly the shrine of Imam Husain in Karbala, gradually became acts of devotion through which believers reaffirmed their loyalty to the Ahl al-Bayt. Over time, pilgrimage rituals acquired symbolic meanings associated with resistance to injustice, remembrance of martyrdom, and spiritual solidarity with the Imam.

Although these practices were initially limited in scale, they contributed significantly to the formation of a distinct Shi‘i identity. Through mourning ceremonies, narrative traditions, and pilgrimage practices, Shi‘i communities preserved a particular interpretation of early Islamic history that emphasized loyalty to the family of the Prophet and condemnation of injustice. In this way, rituals became both vehicles of memory and expressions of communal solidarity.

Development of Rituals from the Buyid Period to the Safavid Era

A major transformation in the history of Shi‘i rituals occurred during the Buyid period in the tenth century. The Buyids, a Shi‘i dynasty that gained control of large parts of Iran and Iraq, introduced new opportunities for the public expression of Shi‘i identity. Historical sources report that during their rule, public mourning ceremonies for the day of ‘Ashura were organized in cities such as Baghdad. Markets were closed, people dressed in black, and public gatherings were held to commemorate the martyrdom of Imam Husayn.

These developments marked a significant shift from the earlier private and localized nature of Shi‘i

rituals. Under Buyid patronage, mourning ceremonies became public events that involved large segments of urban society. This publicization not only strengthened communal solidarity but also served as a symbolic challenge to rival political and religious authorities.

During the subsequent centuries, Shi'i rituals continued to evolve and expand across different regions of the Islamic world. Urban growth, the development of trade routes, and the increasing influence of Shi'i scholars all contributed to the spread of ritual practices. Ceremonies commemorating the tragedies of the Ahl al-Bayt became important features of religious life in many communities, and new forms of ritual expression gradually emerged.

The most significant transformation occurred during the Safavid period in the sixteenth century, when Twelver Shi'ism was established as the official religion of the Iranian state. Safavid rulers recognized the powerful role that rituals could play in shaping social cohesion and political legitimacy. As a result, they actively promoted the institutionalization of Shi'i ceremonies across their territories.

During this period, mourning rituals associated with the month of Muharram became highly organized and widely attended. Public processions, dramatic reenactments of the events of Karbala, and elaborate recitations of elegiac poetry were integrated into the ritual calendar. Religious scholars, poets, and performers all contributed to the development of a rich ritual culture that combined devotional, artistic, and social elements.

Safavid patronage also led to the construction of architectural spaces specifically designed for ritual gatherings, such as husayniyyas and takiyyas. These spaces functioned as centers of communal interaction where religious ceremonies, educational activities, and social gatherings could take place. Through these institutional structures, Shi'i rituals became firmly embedded in the everyday life of society.

Discussion

The historical development of Shi'i rituals demonstrates how religious practices can evolve in response to changing social and political conditions. In their earliest forms, Shi'i rituals functioned primarily as mechanisms for preserving collective memory and expressing loyalty to the Ahl al-Bayt. However, as Shi'i communities expanded and interacted with broader political structures, these rituals gradually acquired additional functions.

One of the most important of these functions was the creation and reinforcement of communal identity. Through shared participation in rituals such as mourning ceremonies and pilgrimage, individuals experienced a sense of belonging to a larger historical and spiritual community. This sense of solidarity proved particularly important during periods in which Shi'i groups faced political marginalization or ideological competition.

Another significant dimension of ritual practices was their political symbolism. Public ceremonies commemorating the martyrdom of Imam Husayn often carried implicit messages regarding justice, resistance, and legitimate authority. In certain historical contexts, these messages could serve as forms of social protest or as expressions of opposition to ruling powers.

At the same time, political authorities themselves sometimes recognized the mobilizing power of rituals and sought to incorporate them into state structures. The Safavid dynasty provides a clear example of this phenomenon. By institutionalizing Shi'i rituals and integrating them into official religious policy, the Safavids transformed these practices into instruments for consolidating political legitimacy and fostering a unified religious identity within their territories.

Nevertheless, the relationship between ritual and political power was never entirely one-sided.

While governments could promote and organize ceremonies, the meanings of rituals were continuously shaped by the communities that participated in them. Local traditions, cultural influences, and popular forms of expression all contributed to the ongoing reinterpretation of ritual practices.

Conclusion

The historical trajectory of Shi'i rituals reveals a complex process of transformation extending across many centuries of Islamic history. What began as small and intimate gatherings of mourning and remembrance gradually developed into elaborate ceremonial traditions that played central roles in the religious, social, and political life of Shi'i communities.

The tragedy of Karbala provided the foundational narrative around which many of these rituals were constructed. Through repeated commemorations, the memory of Imam Husayn's martyrdom became a defining element of Shi'i identity and a powerful symbol of resistance against injustice. Ritual practices ensured that this historical memory would remain vivid and meaningful across generations.

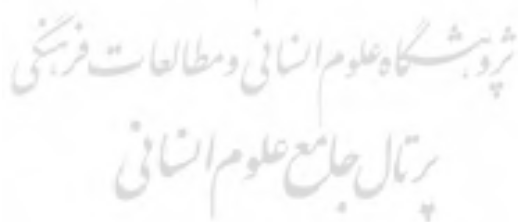
Over time, the functions of these rituals expanded beyond the preservation of memory. They became mechanisms for social organization, expressions of communal solidarity, and in certain historical contexts, instruments of political communication. The transition from private gatherings to public ceremonies during the Buyid period and the large scale institutionalization of rituals under the Safavids illustrate how changing political environments could significantly influence the form and significance of religious practices.

Ultimately, the endurance of Shi'i rituals can be attributed to their remarkable adaptability. By combining emotional expression, symbolic representation, and communal participation, these rituals have maintained their relevance across diverse historical contexts. They continue to serve as powerful means through which communities interpret their past, articulate their values, and reaffirm their collective identity.

References

- Baladhuri, Ahmad ibn Yahya. (۱۹۸۸). *Ansāb al Ashrāf*. Tehran: Bonyad e Farhang e Iran.
- Biruni, Abu Rayhan. (۱۹۸۳). *Al Āthār al Bāqiya* (Trans. Akbar Danaseresht). Tehran: Tous Publishing.
- Dinawari, Ahmad ibn Dawud. (۱۹۸۹). *Al Akhbār al Ṭiwāl*. Tehran: Scientific and Cultural Publications.
- Ibn al Athir, 'Izz al Din. (۲۰۰۴). *Al Kāmil fī al Tārīkh* (Trans. Ali Sheikh al Eslami). Tehran: Asatir.
- Ibn al Tiqtaqa, Muhammad ibn 'Ali. (۱۹۸۱). *Al Fakhri fī al Ādāb al Sulṭāniyya wa al Duwal al Islāmiyya*. Tehran: Scientific and Cultural Publications.
- Ibn Khaldun, 'Abd al Rahman ibn Muhammad. (۲۰۱۰). *Tārīkh Ibn Khaldun (Kitāb al 'Ibar wa Dīwān al Muḩtada' wa al Khabar)*. Tehran: Scientific and Cultural Publications.
- Ibn Sa'd, Muhammad ibn Sa'd. (۱۴۱۰ AH). *Al Ṭabaqāt al Kubrā*. Beirut: Dār al Kutub al 'Ilmiyya.
- Isfahani, Muhammad Mahdi ibn Muhammad Reza. (۲۰۰۴). *Nuṣrat al Islām*. Tehran: Miras e Maktub Publications.
- Ja'fariyan, Rasul. (۲۰۰۲). *The History of Shi'ism in Iran*. Qom: Islamic Revolution Documents Center.
- Ja'fariyan, Rasul. (۲۰۰۳). *Shi'ism in the Course of History*. Qom: Laylat al Qadr Cultural Institute.
- Kashifi, Husayn Va'ez. (۲۰۰۳). *Rawḩat al Shuhadā'*. Tehran: Amir Kabir.
- Kulaini, Muhammad ibn Ya'qub. (۱۹۸۶). *Al Kāfī*. Tehran: Dār al Kutub al Islāmiyya.

- Mas'udi, 'Ali ibn Husayn. (۲۰۰۳). *Murūj al Dhahab* (Trans. Abolqasem Payandeh). Tehran: Scientific and Cultural Publications.
- Mirkhwand, Muhammad ibn Khwandshah. (۲۰۰۱). *Rawzat al Šafā fī Sīrat al Anbiyā' wa al Mulūk wa al Khulafā'*. Tehran: Asatir.
- Miskawayh, Ahmad ibn Muhammad. (۲۰۰۱). *Tajārib al Umam*. Tehran: Scientific and Cultural Publications.
- Mostowfi, Hamdollah. (۱۹۸۳). *Tārīkh e Guzīdeh*. Tehran: Amir Kabir.
- Qomi, Ahmad ibn Husayn. (۲۰۰۴). *Khulāṣat al Tawārīkh*. Tehran: University of Tehran Press.
- Rashid al Din Hamadani, Fazl Allah. (۲۰۰۳). *Jāmi' al Tawārīkh*. Tehran: Scientific and Cultural Publications.
- Rumlu, Hasan Beg. (۱۹۷۸). *Aḥsan al Tawārīkh*. Tehran: Asatir.
- Shaykh Mufid, Muhammad ibn Muhammad. (۱۴۱۳ AH). *Al Irshād*. Qom: Shaykh Mufid Congress.
- Tabari, Muhammad ibn Jarir. (۱۹۹۶). *Tārīkh al Ṭabarī* (Trans. Abolqasem Payandeh). Tehran: Bonyad e Farhang e Iran.
- Turkman, Iskandar Beg. (۲۰۰۴). *Tārīkh e 'Ālam ārā ye 'Abbāsi* (Ed. Iraj Afshar, Vol. ۲). Tehran: Amir Kabir.
- Vassaf al Hazrat, 'Abdullah ibn Fazl Allah Shirazi. (۱۹۹۳). *Tārīkh e Vassāf*. Tehran: Amir Kabir.
- Ya'qubi, Ahmad ibn Abi Ya'qub. (۱۹۹۲). *Tārīkh al Ya'qubi*. Tehran: Scientific and Cultural Publications.

کارکردهای اجتماعی - سیاسی آیین‌ها و مناسک شیعی از آغاز تا عصر صفوی با تأکید بر نقش آنها در شکل‌دهی هویت جمعی و نظم اجتماعی

زهره شمسینی غیاثوند^۱، جواد سخا^۲، مسعود محمدی^۳، فاطمه محمدی^۴

۱. گروه تاریخ، واحد ابهر، دانشگاه آزاد اسلامی، ابهر، ایران. پست الکترونیک: iaui.077096137@iaui.ac.ir

۲. گروه تاریخ، واحد ابهر، دانشگاه آزاد اسلامی، ابهر، ایران. (نویسنده مسئول)، پست الکترونیک: javad.sakha@iaui.ac.ir

۳. گروه تاریخ، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. پست الکترونیک: masod.mohammadi@rch.ac.ir

۴. گروه معارف اسلامی، واحد هیدج، دانشگاه آزاد اسلامی، هیدج، ایران. پست الکترونیک: fatemeh.mohammadi@iaui.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۱۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۲۳

تاریخ انتشار:

پژوهش حاضر به بررسی کارکردهای اجتماعی-سیاسی آیین‌ها و مناسک شیعی از آغاز شکل‌گیری تشیع تا عصر صفوی می‌پردازد و نشان می‌دهد که این مناسک چگونه از یک مجموعه اعمال عبادی محدود به سازوکاری برای شکل‌دهی هویت جمعی، انسجام اجتماعی، حافظه تاریخی و در نهایت تولید مشروعیت سیاسی تبدیل شدند. هدف اصلی تحقیق، فهم چندلایه‌ای مناسک شیعی و تحلیل فرایندهایی است که این آیین‌ها را از دوره‌های اولیه تا عصر صفوی دگرگون کرده و محتوا، شکل و کارکردهای آنان را توسعه داده است. روش پژوهش، تاریخی-تحلیلی است و با بررسی منابع دسته‌اول تاریخی و گزارش‌های مورخان مسلمان و همچنین مطالعات پژوهشگران معاصر، زمینه‌های اجتماعی و سیاسی دگرگونی آیین‌ها تبیین می‌شود. یافته‌ها نشان می‌دهد که مناسک شیعی در آغاز بیشتر کارکرد هویتی و حافظه‌ساز داشته‌اند، اما در دوره‌های میانی به ابزار همبستگی اجتماعی و مبارزه نمادین تبدیل شدند و در عصر صفوی با رسمی‌شدن تشیع، نقش مشروعیت‌بخشی سیاسی نیز یافتند. نتیجه آنکه آیین‌های شیعی پدیده‌هایی ثابت نیستند بلکه در تعامل با قدرت سیاسی، ساختار اجتماعی، و حافظه تاریخی، مدام دگرگون شده و به عناصر بنیادین هویت شیعی تبدیل شده‌اند.

کلید واژه‌ها:

آیین‌های و مناسک شیعی،

تشیع،

هویت جمعی،

صفویه،

مناسک سوگواری،

نظم اجتماعی

استناد: شمسینی غیاثوند، زهره؛ سخا، جواد؛ محمدی، مسعود؛ محمدی، فاطمه (۱۴۰۵). کارکردهای اجتماعی-سیاسی آیین‌ها و مناسک شیعی از آغاز تا عصر صفوی با تأکید بر نقش آنها در شکل‌دهی هویت جمعی و نظم اجتماعی. تحقیقات تاریخ ایران دوره اسلامی، ۳(۷)، ۲۴۱-۲۶۲.

<https://doi.org/10.71871/jhcin.2020.1212908>

© نویسندگان.

<https://doi.org/10.71871/jhcin.2020.1212908>

ناشر: دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات

مقدمه

بررسی تاریخ اجتماعی اسلام نشان می‌دهد که هیچ جریان فکری یا مذهبی بدون برخورداری از مجموعه‌ای از آیین‌ها و مناسک پایدار نمانده است. آیین‌ها، برخلاف آموزه‌های عقیدتی که عمدتاً در حوزه گفتمان نظری قرار می‌گیرند، تجربه‌ای جمعی، عینی و تکرارشونده ایجاد می‌کنند که برای شکل‌گیری هویت گروهی و انسجام اجتماعی نقشی تعیین‌کننده دارد. تشیع از نخستین دوره‌های شکل‌گیری خود، در فضایی آکنده از تنش‌های سیاسی، منازعات خلافت و اختلافات اعتقادی، نیازمند سازوکاری بود که بتواند پیوند پیروان اهل‌بیت را حفظ کند، خاطره شهادت‌ها و مظلومیت‌ها را منتقل سازد و جامعه‌ای کوچک اما منسجم ایجاد کند. آیین‌ها نخستین و مؤثرترین ابزار این فرآیند بودند. در دوران نخستین، مناسکی چون یادکرد شهادت امام علی، سوگواری برای امام حسین، زیارت قبور ائمه و برپایی مجالس ذکر فضایل اهل‌بیت بیش از آنکه جنبه سازمان‌یافته داشته باشد، شکل‌های ابتدایی گردهمایی‌های شیعیان در خانه‌ها یا محل‌های محدود بود. با این حال، این آیین‌های ساده نقش بسیار مهمی در بازتولید حافظه تاریخی و مرزبندی هویتی ایفا کردند. روایت‌هایی که از اولین عزاداری‌های زنان بنی‌هاشم پس از واقعه کربلا گزارش شده، خود نشان‌دهنده این است که سوگواری نه فقط ابراز اندوه، بلکه بازسازی یک روایت از تاریخ بود؛ روایتی که در برابر روایت رسمی خلافت اموی قرار داشت.

در دوره‌های بعد، با گسترش جمعیت شیعیان در کوفه، بغداد، قم، ری و سپس در ایران، آیین‌ها نه تنها به صورت‌های پیچیده‌تری توسعه یافتند بلکه به عرصه عمومی وارد شدند. در این دوره، مناسک کارکردهای تازه‌ای پیدا کردند؛ از جمله سازمان‌دهی اجتماعی محلات شیعی، ایجاد شبکه‌های حمایتی و حتی تبدیل‌شدن به ابزار اعتراض نمادین. نمونه برجسته آن، برگزاری رسمی آیین عاشورا در دوران آل‌بو‌یه است که برای نخستین بار به شکل عمومی، دولتی و گسترده برگزار شد و توانست نه تنها حافظه تاریخی شیعیان را تقویت کند بلکه به رقابتی مستقیم با مشروعیت خلافت عباسی تبدیل شود.

اوج این تحولات در عصر صفوی است. با رسمی‌شدن تشیع در ایران، آیین‌ها از سطح مردمی به سطح حکومتی ارتقا یافتند و نقش سیاسی یافتند. دولت صفوی برای تثبیت قدرت خود نه تنها از علما و نهاد دین استفاده کرد، بلکه با نهادینه‌کردن و حمایت گسترده از آیین‌ها، هویت شیعی را در اجتماع تثبیت نمود. عاشورا، اربعین، نیمه‌شعبان، مراسم اول رجب و نیمه رمضان همگی به ابزارهای هویت‌سازی و انسجام‌بخشی تبدیل شدند و بنیان دولت شیعی را تقویت کردند.

این پژوهش درصدد است با تکیه بر منابع دست‌اول و تحلیل فرایندهای تاریخی، نشان دهد که آیین‌ها چگونه چنین جایگاهی پیدا کردند و چه شرایطی سبب شد که مناسک شیعی طی بیش از هشت قرن از یک پدیده محدود و غیررسمی به عناصر بنیادین هویت سیاسی و اجتماعی جهان تشیع تبدیل شوند.

مسئله پژوهش و سئوالات اصلی

مطالعه مناسک و آیین‌های مذهبی در تاریخ تشیع نه تنها مسئله‌ای توصیفی درباره شکل‌گیری آداب و رسوم مذهبی است، بلکه پرسشی اساسی درباره نقش این مناسک در فرآیندهای هویتی، اجتماعی و سیاسی جوامع شیعی را طرح می‌کند. از چشم‌انداز تاریخی، مناسک شیعی را نمی‌توان صرفاً به مثابه رفتار عبادی فردی یا محفل خانوادگی دانست؛ زیرا شواهد تاریخی نشان می‌دهد که این مناسک از بدو شکل‌گیری‌شان حامل معانی و کارکردهایی بوده‌اند که فراتر از بعد عبادی قرار داشته و در بازتولید حافظه جمعی، تنظیم روابط اجتماعی،

و در برخی دوره‌ها در مشروعیت‌دهی به نهادهای سیاسی نقش ایفا کرده‌اند (طبری، ۱۳۷۵: ۳۳۲-۳۳۵؛ مسعودی، ۱۳۸۲: ۴۵۰-۴۵۳). پرسش اصلی این پژوهش از دل همین گزاره بیرون می‌آید: چرا و چگونه مناسک شیعی در طول زمان کارکردهایی اجتماعی و سیاسی یافتند و تحت چه شرایطی این کارکردها تغییر، تداوم یا تقویت یافتند؟ برای پاسخ به این پرسش کلی باید چند مسئله فرعی را کاوید:

۱- خاستگاه‌های اولیه آیین‌های شیعی و سازوکار انتقال حافظه مصیبت (چون واقعه کربلا) چگونه بوده است و گزارش منابع دست‌اول چه چشم‌اندازی از شکل و گستره این آیین‌ها در قرون نخستین ارائه می‌دهد؟ طبری در گزارش رخدادها و نشانه‌های اولیه اجتماع سوگواران پس از کربلا تصویری روشنی از ارکان اولیه این آیین‌ها ارائه می‌کند که نشان‌دهنده شکل‌گیری یک شیوه جمعی یادآوری مصیبت است (طبری، ۱۳۷۵: ۳۳۳-۳۲۵). افزون بر طبری، گزارش‌هایی در منابعی مانند مسعودی و شیخ مفید وجود دارد که نشان می‌دهد آیین‌ها در خانواده‌ها و محافل محلی تا قرن سوم تداوم یافته‌اند و به تدریج قالب‌های نمادین و روایی مشخصی یافته‌اند (مسعودی، ۱۳۸۲: ۴۵۱؛ شیخ مفید، ۱۴۱۳ق: ۲۷۸-۲۷۴).

۲- چه عواملی موجب انتقال این آیین‌ها از سطح محدود خانوادگی و محلی به سطح عمومی و نهادی شدند؟ شواهد تاریخی حاکی است که ورود گروه‌های سیاسی شیعی و پشتیبانی بخشی از نخبگان محلی از این مناسک، به همراه توسعه شهرنشینی و شبکه‌های ارتباطی، موجب گسترش و عمومی‌شدن آیین‌ها شد. در گزارش‌های مربوط به دوران آل‌بو‌یه، برای اولین بار نشانه‌هایی از سازمان‌دهی آیین‌ها و استفاده حکومت از آن‌ها به‌منظور کسب مشروعیت دیده می‌شود (ابن‌اثیر، ۱۳۹۷ق: ۳۹۵-۳۸۸؛ ابن‌طقطقی، ۱۳۶۰: ۱۳۴-۱۲۸). این گذار نشان‌دهنده یک فرآیند اجتماعی-سیاسی است که در آن مناسک از ابژه‌ای فرهنگی به ابزار سیاسی تبدیل می‌شوند.

۳- ماهیت و ابعاد کارکرد سیاسی آیین‌ها چیست؟ نقش آیین‌ها در مشروعیت‌بخشی به قدرت‌های محلی و مرکزی، مرزبندی نمادین با رقیبان ایدئولوژیک، و همراه‌سازی توده‌ها با نظم جدید، از جمله مؤلفه‌هایی است که باید تحلیل شوند. گزارش‌های میرخواند و منابع روزگار صفویه نشان می‌دهد که دولت صفوی عمده‌اً به نهادینه‌سازی و تشجیع مناسک سوگواری پرداخت تا از این راه هویت شیعی را به‌عنوان ستون فرهنگی و سیاسی جامعه تثبیت کند (میرخواند، ۱۳۸۰: ۲۹۵-۲۸۵؛ مستوفی، ۱۳۶۲: ۴۱۶-۴۱۰). اما پرسش اساسی این است که این نهادینه‌سازی چه تأثیری بر معنای آیین‌ها گذاشت: آیا مناسک صرفاً به‌عنوان ابزارهای دست‌ساز قدرت درآمدند یا معناها و تفسیرهای نوینی نیز در متن این تعامل پدید آمد؟

۴- چه عوامل اجتماعی و فرهنگی داخلی (نظیر رشد علمای محلی، شکل‌گیری شبکه‌های زیارتی، روایات شیعی، هنرهای نمایشی و نمادپردازی) و چه عوامل خارجی (نظیر رقابت با ساختارهای قدرت سنی، فشارهای سیاسی و اقتصادی، تماس با فرهنگ‌های محلی ایران) در تحول مناسک مؤثر بوده‌اند؟ منبع‌نگاری تاریخی نشان می‌دهد که هم عوامل درونی و هم عوامل بیرونی به‌صورت پیچیده‌ای در هم تأثیر گذاشته‌اند: از یک سو، شبکه روایی و زیارتی موجب تثبیت نمادها و اعمال شد (اصفهانی، ۱۳۸۳: ۸۸-۷۵؛ شیخ مفید، ۱۴۱۳ق: ۲۸۸-۲۸۰) و از سوی دیگر، سیاست‌های دولت‌های محلی و مرکزی، گاه به تقویت و گاه به بازشکل‌دهی این مناسک انجامیده است (ابن‌اثیر، ۱۳۹۷ق: ۳۹۳-۳۹۰؛ میرخواند، ۱۳۸۰: ۲۹۷-۲۹۰؛ بیرونی، ۱۳۶۲: ۱۵۲).

۵. چگونه می‌توان دوام برخی مناسک را توضیح داد و چرا برخی دیگر محو یا کم‌رنگ شدند؟ دوام آیین‌ها را باید در نسبت با کارکردهایشان، انعطاف‌پذیری نمادین، ظرفیت اقتباس از موقعیت‌های جدید، و حمایت یا مخالفت نهادهای قدرت تحلیل کرد. برای

مثال، یادبود عاشورا به دلیل داشتن ترکیبی از عناصر نمادین قوی، پیوند با روایت‌های متعدد و ظرفیت همگرا کردن گروه‌های مختلف شیعی، توانست دوام و گسترش یابد (مسعودی، ۱۳۸۲: ۴۶۵-۴۵۶؛ طبری، ۱۴۰۹ق: ۳۴۸-۳۴۰). در نهایت، مسئله پژوهش به فهم یک فرایند تاریخی - اجتماعی پیچیده معطوف است: مناسک شیعی چگونه از تجربه‌های محلی و خانوادگی به سازوکارهایی تبدیل شدند که هویت جمعی را شکل می‌دهند، نظم اجتماعی را تثبیت می‌کنند و در مناسبات قدرت جایگاهی تعیین‌کننده می‌یابند؟ پاسخ به این پرسش مستلزم بازخوانی دقیق منابع دسته‌اول، ترکیب شواهد تاریخی با تحلیل نظری، و توجه به پیوستگی‌ها و گسست‌های تاریخی در بازه زمانی مورد نظر است (طبری، ۱۳۷۵: ۳۵۰-۳۲۵؛ مسعودی، ۱۳۸۲: ۴۷۰-۴۵۰؛ ابن‌اثیر، ۱۳۹۷ق: ۴۰۰-۳۸۵).

سئوالات اصلی پژوهش

- ۱- آیین‌ها و مناسک شیعی از آغاز تا عصر صفوی چه تحولاتی را پشت‌سر گذاشتند و مهم‌ترین کارکردهای اجتماعی - سیاسی آن‌ها چه بود؟
- ۲- چه عواملی - اعم از فرهنگی، سیاسی، روایی و شبکه‌ای - در نهادینه شدن و گسترش مناسک شیعی نقش داشتند؟
- ۳- چگونه مناسک شیعی در شکل‌دهی هویت جمعی و تولید نظم اجتماعی و سیاسی در دوره‌های مختلف تاریخی عمل کردند؟

روش تحقیق

با مطالعه اسناد و منابع تاریخی که شامل بررسی منابع اولیه تاریخی، تحلیل محتوای آثار مورخان و متون مکتوب مرتبط با دوره‌های آل بویه و صفویه، و همچنین آثار برجای‌مانده از آیین‌های سوگواری شیعی از جمله نسخ تعزیه‌نامه‌ها، گزارش‌های سفرنامه‌نویسان، و نوشته‌های علمای آن دوره می‌شود، از روش تاریخی - تحلیلی بهره گرفته شده است.

پیشینه پژوهش

پژوهش‌های مربوط به مناسک شیعی، از نخستین سده‌های اسلامی تا عصر معاصر، در دو دسته عمده جای می‌گیرند: منابع تاریخی دست‌اول که رویدادها و آیین‌ها را به صورت گزارش توصیف کرده‌اند و پژوهش‌های تحلیلی جدید که تلاش می‌کنند این داده‌ها را در یک چارچوب نظری و جامعه‌شناختی بازخوانی کنند. در میان منابع تاریخی، روایت‌های طبری درباره واکنش‌های اولیه جامعه مدینه و کوفه نسبت به واقعه کربلا اهمیت بسیار دارد؛ زیرا طبری نه تنها گزارش مجالس سوگواری و ذکر مصیبت را آورده، بلکه نقش این مجالس در بازتولید روایت را نیز نشان داده است (طبری، ۱۳۷۵: ۳۴۸-۳۳۰). مسعودی در مروج الذهب، استمرار آیین‌ها را در میان خاندان پیامبر و شیعیان و گسترش تدریجی آن‌ها در اجتماع بیان می‌کند (مسعودی، ۱۳۸۲: ۴۶۵-۴۵۰). مفید در ارشاد نخستین شکل‌های ساختاریافته آیین‌های شیعی، از جمله مجالس، زیارات و روایت‌خوانی‌ها را شرح می‌دهد و نقش آن‌ها در ایجاد پیوندهای پایدار معنایی میان شیعیان را نشان می‌دهد (شیخ مفید، ۱۴۱۳ق: ۲۹۰-۲۷۵). گزارش‌های مفصل اصفهانی در مقاتل الطالبیین نیز به پراکندگی جغرافیایی و تنوع آیین‌ها اشاره دارد و نشان می‌دهد که چگونه این مناسک در مناطق مختلف با ویژگی‌های محلی درمی‌آمیزند و اشکال جدیدی می‌گیرند (اصفهانی، ۱۳۸۳: ۹۰-۶۵). منابعی چون الکامل ابن‌اثیر و الفخری ابن طقطقی نیز با توجه به تحولات سیاسی دوره

آل‌بویه، نشان می‌دهند که چگونه برای نخستین بار آیین‌های شیعی وارد عرصه سیاست رسمی شدند و حکومت‌ها از آن‌ها به‌مثابه ابزار مشروعیت‌بخشی بهره گرفتند (ابن‌اثیر، ۱۳۸۳: ۳۹۵-۳۸۸؛ ابن‌طقطقی، ۱۳۶۰: ۱۳۴-۱۲۸). در دوره صفوی، منابعی مانند روضه‌الصفاء و تاریخ عالم‌آرای عباسی گسترش نهادینه آیین‌های شیعی را گزارش کرده‌اند و نشان داده‌اند که دولت صفوی چگونه توانست مناسک را به ستون اصلی هویت ایرانی-شیعی تبدیل کند (میرخواند، ۱۳۸۰: ۲۹۵-۲۸۵؛ ترکمان، ۱۳۸۳: ۴۳۵-۴۱۰). پژوهش‌های معاصر، همچون آثار جعفریان، زرین‌کوب و پژوهش‌های مردم‌شناسانه درباره تعزیه، به نقش نمادها، روایت‌ها و کنش‌های بدنی در بازتولید هویت جمعی پرداخته‌اند (جعفریان، ۱۳۸۵: ۵۰-۱۵؛ زرین‌کوب، ۱۳۷۸: ۱۲۵-۸۰). اگرچه پژوهش‌های زیادی وجود دارد، اما خلأ مهمی باقی است: نبود یک مطالعه جامع و پیوسته که کارکردهای اجتماعی-سیاسی آیین‌ها را از آغاز تا عصر صفوی در ارتباط با یکدیگر بررسی کند. پژوهش حاضر در پاسخ به همین خلأ سامان یافته است.

چارچوب نظری

چارچوب نظری این پژوهش شامل سه محور درهم‌تنیده است: محور نمادین-روایتی، محور اجتماعی-شبکه‌ای و محور سیاسی-قدرتی. در محور نمادین-روایتی، آیین‌ها به‌عنوان نظام‌های نشانه‌ای تحلیل می‌شوند که با روایت‌ها و مصائب پیوند دارند. این محور با شواهد منابع اولیه که نشان‌دهنده محوریت روایت در آیین‌هاست، همخوانی دارد (طبری، ۱۳۷۵: ۳۴۵-۳۳۲). در محور اجتماعی-شبکه‌ای، آیین‌ها به‌عنوان ساختارهای گردآورنده گروه‌ها و تقویت‌کننده پیوندهای اجتماعی بررسی می‌شوند. مسعودی و مفید نشان می‌دهد که آیین‌های سوگواری، ساختارهای حمایتی، آموزشی و محلی ایجاد می‌کردند و به شبکه‌های اجتماعی انسجام می‌بخشیدند (مسعودی، ۱۳۸۲: ۴۶۸-۴۵۶). در محور سیاسی-قدرتی، آیین‌ها به‌عنوان ابزاری برای تولید مشروعیت، مقاومت یا رقابت سیاسی دیده می‌شوند. آل‌بویه با رسمی کردن مراسم عاشورا در بغداد، از آیین به‌عنوان نیروی مشروعیت‌ساز بهره گرفتند (ابن‌اثیر، ۱۳۸۳: ۳۹۳-۳۹۰). صفویان نیز با ترویج آیین‌های سوگ، هویت شیعی را به هویت ملی پیوند زدند (میرخواند، ۱۳۸۰: ۲۹۸-۲۸۸).

مبانی پژوهش

مفهوم آیین در این پژوهش تنها به‌عنوان رفتار عبادی تعریف نمی‌شود، بلکه به‌عنوان پدیده‌ای نمادین، اجتماعی و سیاسی که در متن تاریخ و فرهنگ شکل گرفته، فهم می‌شود. در منابع تاریخی، واژگانی چون «مجالس»، «نواحه»، «ذکر»، «مقتل»، «سوگواری»، «زیارت» و «عزاء» همگی دلالت بر مجموعه‌ای از کنش‌های جمعی دارند که هدف آن‌ها یادآوری یک روایت مرکزی و تثبیت آن در حافظه جمعی بوده است. آیین در این معنا، سازوکاری زنده است که روایت را از سطح متن به سطح زندگی اجتماعی منتقل می‌کند و از طریق تکرار، معنا را تثبیت می‌نماید. گزارش‌های طبری، مسعودی و مفید نشان می‌دهد که آیین‌های اولیه با تکرار روایت کربلا، پیوند قدرتمندی میان جماعت شیعی و حافظه تاریخی ایجاد می‌کردند (طبری، ۱۳۷۵: ۳۴۵-۳۳۰؛ شیخ مفید، ۱۴۱۳ق: ۲۸۸-۲۸۰). در مبانی نظری این پژوهش، هویت جمعی به‌عنوان پدیده‌ای تعریف می‌شود که از طریق روایت‌های مشترک، نمادهای آیینی و تجربه‌های بدنی جمعی ساخته می‌شود. این ادراک از هویت با شواهد تاریخی منابع کلاسیک سازگار است؛ چنان‌که مسعودی گزارش

می‌کند چگونگی اجتماع شیعیان در ایام سوگواری، نه تنها عمل یادآوری بود، بلکه پیوندهای سیاسی - اجتماعی را نیز تقویت می‌کرد (مسعودی، ۱۳۸۲: ۴۶۵-۴۵۰).

در زمینه مشروعیت سیاسی، منابع دست‌اول دوره آل‌بویه و صفوی نشان می‌دهد که دولت‌ها برای تحکیم جایگاه خود از آیین‌ها استفاده می‌کردند. مشروعیت در این مرحله، نه فقط اطاعت سیاسی، بلکه پذیرش نمادین قدرت از سوی مردم بوده است. ابن‌اثیر و میرخواند موارد متعددی از این بهره‌گیری را گزارش کرده‌اند (ابن‌اثیر، ۱۳۸۳: ۳۹۳-۳۹۰؛ میرخواند، ۱۳۸۰: ۲۹۷-۲۹۰). این امر نشان می‌دهد که آیین‌ها به‌عنوان سرمایه نمادین عمل می‌کردند و نظام سیاسی در موقعیت‌های مختلف از آن برای نمایش پیوند خود با سنت اهل‌بیت بهره می‌برد.

ریشه‌ها، شکل‌گیری و کارکردهای اجتماعی - هویتی آیین‌های شیعی در قرون نخستین

در منابع دسته‌اول، نخستین نشانه‌های آیین‌های شیعی بلافاصله پس از واقعه کربلا دیده می‌شود. گزارش‌های طبری درباره واکنش مردم مدینه و کوفه نشان می‌دهد که مجالس گریه و ذکر مصیبت در همان سال‌های ابتدایی برپا بود و این مجالس به‌صورت کاملاً جمعی برگزار می‌شد (طبری، ۱۳۷۵: ۳۴۸-۳۳۰). این گزارش‌ها حاکی از آن است که تجربه سوگ کربلا نه یک احساس فردی، بلکه از آغاز امری جمعی بوده و همین امر زمینه شکل‌گیری هویت جمعی شیعی را فراهم کرده است. در روایت مسعودی نیز آمده است که زنان خاندان پیامبر و شیعیان نزدیک آنان، گاه در خانه‌ها و گاه در فضاهای عمومی گرد می‌آمدند و با ذکر مصیبت، حافظه جمعی را منتقل می‌کردند (مسعودی، ۱۳۸۲: ۴۶۵-۴۵۰).

این آیین‌ها به‌واسطه دو سازوکار مهم گسترش یافتند: نخست، محوریت‌داشتن روایت کربلا در شبکه روایی شیعی؛ دوم، انتقال آیین‌ها به شهرها و روستاهای دیگر توسط راویان، خاندان‌های شیعی و کاروان‌های زیارتی. گزارش‌های مفید و اصفهانی نشان می‌دهد که این انتقال چنان گسترده بود که تا قرن سوم هجری، آیین‌ها در مناطق گوناگون با شکل‌های محلی برگزار می‌شدند (شیخ مفید، ۱۴۱۳ق: ۲۸۸-۲۸۰؛ اصفهانی، ۱۳۸۳: ۸۸-۷۵).

در جامعه شیعی، آیین‌ها نقشی اساسی در حفظ همبستگی داشتند؛ زیرا امکان گردهمایی فراهم می‌کردند، شبکه‌های حمایتی ایجاد می‌کردند و ارزش‌های مشترکی را تثبیت می‌نمودند. کنش‌هایی چون گریه جمعی، سینه‌زنی، و ذکر روایی، هویت مشترک را به سطح بدنی و عاطفی منتقل می‌کردند. بدین ترتیب، آیین‌ها در همان قرون نخستین، علاوه بر کارکرد یادبود، کارکرد هویت‌ساز پیدا کردند.

تحلیل کارکردها

کارکردهای سیاسی - قدرتی آیین‌ها از آل‌بویه تا عصر صفوی

با قدرت‌گرفتن آل‌بویه در بغداد، آیین‌های سوگواری وارد مرحله جدیدی شدند. ابن‌اثیر گزارش می‌کند که برای نخستین بار مراسم عاشورا به‌صورت رسمی و عمومی برگزار شد و حکومت در آن نقش سازمان‌دهنده داشت (ابن‌اثیر، ۱۳۸۳: ۳۹۵-۳۹۰). این امر نشان‌دهنده ورود آیین‌ها به حوزه سیاست رسمی است. آل‌بویه با این اقدام، خود را در جایگاه حاکمانی نزدیک به اهل‌بیت معرفی کردند و از آیین‌ها

برای تقویت مشروعیت‌شان استفاده نمودند. این سیاست، واکنش خلافت عباسی و گروه‌های سنی را نیز برانگیخت و بدین ترتیب، آیین‌های عاشورا زمینه رقابت‌های سیاسی و نمادین شدند (ابن طقطقی، ۱۳۶۰: ۱۳۴-۱۲۸).

در عصر صفوی، آیین‌ها نه تنها از سوی دولت حمایت شدند، بلکه نهادهای گشتند و به بخشی از سیاست فرهنگی دولت تبدیل شدند. منابع دوره صفوی نشان می‌دهد که حکومت صفوی با توسعه تکیه‌ها، حمایت از مرثیه‌خوانی، شکل دادن به نظام وقف آیینی، و گسترش تعزیه، آیین‌های شیعی را به ابزار اصلی ساخت هویت ملی تبدیل کرد (میرخواند، ۱۳۸۰: ۲۹۸-۲۸۵؛ مستوفی، ۱۳۶۲: ۴۲۰-۴۱۰). مناسک در این دوره نه تنها به تولید هویت، بلکه به ایجاد نظم اجتماعی کمک کردند؛ زیرا ساختارهای محلی و صنفی در قالب هیئت‌ها سامان یافتند، شبکه‌های اجتماعی تعمیق پیدا کرد، و پیوند مردم با دولت تقویت شد.

تحلیل تاریخی- اجتماعی شکل‌گیری و تداوم مناسک شیعی از آغاز تا صفوی

تحولات مناسک شیعی از نخستین سده‌ها تا عصر صفوی بیانگر فرایندی پیچیده و چندلایه است که در آن عناصر عاطفی، سیاسی، فرهنگی و اجتماعی در هم آمیخته‌اند. از همان آغاز، واقعه کربلا نه به عنوان یک رویداد صرفاً تاریخی، بلکه به مثابه یک «منبع هویت» و «هسته حافظه جمعی» برای جامعه شیعی عمل کرد. منابع اولیه نشان می‌دهد که شیعیان نخستین، مجلس‌های سوگواری را هم به منظور حفظ یاد شهیدان و هم برای مقاومت نمادین در برابر نظام حاکم برگزار می‌کردند (طبری، ۱۳۷۵: ۳۲۵؛ مسعودی، ۱۳۸۲: ۴۵۱). این مجلس‌ها به علت فشار سیاسی دولت اموی، در ابتدا مخفیانه و محدود بودند، اما همین خصلت پنهانی، نقش آنها را در انسجام گروهی افزایش داد؛ زیرا حضور در آنها نوعی بیعت اجتماعی با «گفتمان مظلومیت» تلقی می‌شد.

در قرون دوم و سوم هجری، با افزایش فشار سیاسی عباسیان بر شیعیان، آیین‌ها به صورت لایه‌مندتر و پیچیده‌تر شکل گرفتند. گزارش‌های ابن سعد، بلاذری و یعقوبی نشان می‌دهد که در این دوره، بزرگان علوی در بغداد و کوفه مجالس هفتگی و سالانه برای یاد اهل بیت برگزار می‌کردند (ابن سعد، ۱۴۱۰ق: ۲۶؛ بلاذری، ۱۳۶۷: ۴۲۳؛ یعقوبی، ۱۳۷۱: ۲۹۷). همین مجالس در بلندمدت موجب «تقویم‌سازی آیینی» شدند؛ یعنی تاریخ‌های خاصی مانند عاشورا، بیست و یکم رمضان یا شهادت امامان، به محورهای زمانی ثابتی در زندگی اجتماعی شیعیان تبدیل شد.

یکی از مهم‌ترین عوامل تداوم مناسک، نقش زنان بنی‌هاشم بود که در منابعی مانند مقاتل الطالیین، طبقات و انساب الاشراف بارها ثبت شده است. نوحه‌های رقیه، ام‌لقمان و ام‌البنین نه تنها شکلی ادبی به سوگواری دادند بلکه بنیان نخستین روایت‌های عاطفی را پدید آوردند که بعدها به مرثیه، مقتل خوانی و تعزیه تبدیل شد (اصفهانی، ۱۳۸۳: ۵۸؛ بلاذری، ۱۳۶۷: ۴۳۹؛ دینوری، ۱۳۶۸: ۱۳۲). به نظر می‌رسد که یکی از کلیدی‌ترین عوامل در تثبیت مناسک شیعی، حضور «راویان حادثه» بوده است. ام‌کلثوم، امام سجاد و سایر بازماندگان کربلا در مناطق مختلف روایتگری می‌کردند و حافظه جمعی را زنده نگاه می‌داشتند (شیخ مفید، ۱۴۱۳ق: ۳۳۷؛ کلینی، ۱۳۶۵: ۲۲۷). در تحلیل جامعه‌شناختی مناسک، وجود راویانی که واقعه را به صورت اول‌شخص بیان می‌کنند، ضامن «اعتبار عاطفی» مراسم است؛ بنابراین طبیعی است که در سده‌های نخست، روایت‌محوری جایگاه ویژه‌ای داشت.

تحول ساختاری آیین‌ها در عصر آل‌بویه

دوران آل‌بویه نخستین نقطه عطف مهم در تاریخ مناسک شیعی است. از سال ۳۵۲ق که معزالدوله اجازه داد مراسم عاشورا آشکارا برگزار شود، مناسک از حالت محلی و محدود، وارد سطح عمومی و حکومتی شد (ابن‌اثیر، ۱۳۸۳: ۳۹۲؛ ابن‌طقطقی، ۱۳۶۰: ۱۲۸). در بغداد، کوفه و بصره دسته‌های عزاداری، نوحه‌خوانی‌های عمومی، بستن بازارها و سیاه‌پوشی خیابان‌ها به صورت رسمی انجام می‌شد و این نخستین بار بود که یک دولت، به‌طور رسمی «سوگواری شیعی» را به نماد قدرت و هویت سیاسی تبدیل می‌کرد.

تحلیل تاریخی این دوره نشان می‌دهد که آل‌بویه با استفاده از مراسم عاشورا، نوعی «هویت‌سازی دولتی» را دنبال می‌کردند. از یک‌سو، با برگزاری مراسم، فاصله خود را با خلافت عباسی افزایش می‌دادند و از سوی دیگر، حمایت توده‌های شیعی را جلب می‌کردند (ابن‌خلدون، ۱۳۸۹: ۵۱۷؛ مسکویه، ۱۳۸۰: ۲۹۲). در واقع، آیین‌ها برای نخستین بار به «مشروعیت نمادین» تبدیل شدند؛ مشروعیتی که از طریق نمایش عمومی سوگ و ادای احترام به اهل‌بیت به دست می‌آمد.

گسترش آیین‌ها در دوره مغول و ایلخانان

هرچند گفته می‌شود حضور مغولان به زوال نهادهای اسلامی انجامید، اما منابعی مانند روضه‌الصفاء، تاریخ وصاف و جامع‌التواریخ نشان می‌دهد که در عصر ایلخانی، مناسک شیعی نه تنها تضعیف نشد، بلکه در برخی مناطق مانند تبریز و بغداد گسترش یافت (همدانی، ۱۳۸۲: ۱۸۸؛ میرخواند، ۱۳۸۰: ۴۰۰؛ وصاف، ۱۳۷۲: ۲۱۴). تغییر دین غازان‌خان و سپس حکومت شیعی سربداران باعث شد نوعی حمایت نیمه‌رسمی از مراسم به‌وجود آید. در این دوره «روضه‌خوانی» و «مقتل‌خوانی» توسعه یافت و منابع ادبی مانند روضه‌الشهدا حسین واعظ کاشفی، ساختار مناسک را ادبی‌تر و احساسی‌تر کردند (کاشفی، ۱۳۸۲: ۲۵۰). این تحولات مقدمه‌ای برای عصر صفوی بود؛ عصری که در آن، آیین‌ها به کامل‌ترین و منسجم‌ترین شکل تاریخی خود رسیدند.

عصر صفوی؛ نهایی شدن ساختار مناسک و تبدیل آنها به ابزار مشروعیت سیاسی

با رسمی شدن تشیع در سال ۹۰۷ق، مناسک وارد مرحله‌ای تازه شدند. شاه اسماعیل و جانشینانش با بهره‌گیری از سنت‌های سوگواری، نظامی از «آیین‌های دولتی» ایجاد کردند که هدف آنها تثبیت هویت شیعی در سراسر سرزمین بود. منابعی چون تاریخ عالم‌آرای عباسی، خلاصه‌التواریخ و نصره‌الاسلام گزارش می‌دهند که دولت صفوی به ساخت حسینیه‌ها، سامان‌دهی روضه‌خوانان، برگزاری دسته‌های عزاداری، و حتی تنظیم تقویم رسمی سوگواری اقدام کرد (ترکمان، ۱۳۸۰: ۲۹۹؛ روملو، ۱۳۵۷: ۳۱۲؛ اصفهانی، ۱۳۸۳: ۴۴۲).

در تحلیل جامعه‌شناختی، صفویان با این اقدام، سه هدف را دنبال می‌کردند:

- ۱- یکسان‌سازی هویت مذهبی در سرزمینی وسیع و ناهمگون؛
 - ۲- ایجاد مشروعیت سیاسی با پیوند دادن نهاد سلطنت به مظلومیت اهل‌بیت؛
 - ۳- سامان‌دهی حافظه جمعی مشترک از طریق آیین‌های سالانه و سراسری.
- از همین‌جا «تعزیه» شکل گرفت؛ نمایشی آیینی که تلفیقی از روایت تاریخی، سوگواره احساسی و نمایش هنری بود و نخستین بار در دربار شاه‌طهماسب به صورت رسمی حمایت شد (روملو، ۱۳۵۷: ۳۱۸؛ قمی، ۱۳۸۳: ۴۱۰).

بحث و بررسی سئوالات پژوهش

بررسی کارکردها و دلالت‌های مناسک و آیین‌های شیعی از آغاز شکل‌گیری جامعه شیعی تا عصر صفوی، نشان می‌دهد که مناسک نه صرفاً فعالیت‌هایی مذهبی، بلکه سازه‌هایی پیچیده و چندلایه بوده‌اند که در سطوح مختلف هویت‌سازی، انسجام اجتماعی، مقاومت فرهنگی، بازنمایی قدرت، بازتولید حافظه جمعی و نهایتاً مشروعیت‌سازی سیاسی نقش داشته‌اند. تحلیل فرایند تاریخی این مناسک آشکار می‌کند که هیچ دوره‌ای را نمی‌توان بدون توجه به زمینه‌های اجتماعی و سیاسی آن فهم کرد؛ زیرا آیین‌های شیعی همواره با شرایط زمانه خود پیوند داشته و از آن تأثیر پذیرفته‌اند، در عین حال که توانسته‌اند بر ساختارهای قدرت و جامعه نیز تأثیر بگذارند و شکل‌دهنده نوعی هویت پایدار اما تحول‌پذیر باشند.

در دوره‌های نخستین، مناسک به‌ویژه یادبودهای مرتبط با واقعه کربلا، بیشتر در فضای محدود و درون‌گروهی شکل می‌گرفتند. این آیین‌ها در آغاز ماهیتی کاملاً هویتی داشتند و هدف اصلی آن‌ها انتقال روایت صحیح از واقعه، ابراز اندوه و حفظ پیوند عاطفی با اهل‌بیت بود. همین پیوند عاطفی، که بر اساس اندوه مشترک شکل می‌گرفت، نخستین بذره‌های همبستگی جمعی را در میان شیعیان ایجاد کرد و به آن‌ها امکان داد که خود را در برابر جامعه بزرگ‌تری که عمدتاً تحت سلطه سنت‌های رسمی سیاسی و مذهبی بود، بازشناسی کنند. در آن دوره، هر خانه، هر جمع کوچک و هر محفل نقلی، کارکردی شبیه نهاد حافظه داشت و عملاً نقش موزه‌ای زنده از تاریخ را ایفا می‌کرد. این نهادهای کوچک اجتماعی، بدون اینکه نام نهادی داشته باشند، نخستین شکل‌های سازمان اجتماعی شیعه را رقم می‌زدند و همین نهادها بودند که در گذر زمان تبدیل به حسینیه‌ها، تکایا، مجامع روایی و اجتماعات گسترده‌تر شدند.

ورود به دوران عباسی، شدت یافتن فشارهای سیاسی و در عین حال افزایش تعداد و آگاهی شیعیان، سبب شد مناسک از مرحله صرفاً هویتی وارد مرحله مقاومت فرهنگی و نمادین شوند. مراسم سوگواری دیگر فقط بیان اندوه نبود، بلکه عملی نمادین علیه ساختارهای سیاسی تلقی می‌شد. برگزاری هر مجلس سوگواری به نوعی شهادت به مظلومیت اهل‌بیت و اعتراض به قدرت حاکم تبدیل شد. در همین دوره، تقویم سوگواری تثبیت شد و روزها و شب‌های خاصی نظیر عاشورا، اربعین، سالروز شهادت امام علی، شهادت امامان دیگر و حتی مناسبت‌هایی چون شب‌های قدر، به نقاط تمرکز هویت مذهبی تبدیل شدند. تثبیت این تقویم نقش مهمی در سازمان‌دهی حافظه جمعی داشت؛ زیرا تکرار سالانه مناسک، پیوند احساسات را از یک نسل به نسل دیگر منتقل می‌کرد و عملاً تاریخ را در قالب زمان دینی بازتولید می‌کرد.

اوج عمومی‌شدن مناسک در دوره آل‌بویه رخ داد. این دوره را می‌توان آغاز مرحله نهادی و علنی شدن مناسک نام نهاد. دولت برای نخستین بار به‌جای سرکوب، از برگزاری مراسم حمایت کرد و هم وسیله و هم بستر عمومی برای اجرای آیین‌ها فراهم ساخت. حمایت علنی یک دولت شیعی از آیین‌ها، به معنای انتقال مناسک از فضای خصوصی به فضای عمومی بود. شهرها در روز عاشورا تعطیل می‌شدند، پرچم‌ها، بیرق‌ها و نشانه‌های عزاداری در خیابان‌ها نصب می‌شد و عملاً سوگواری به پدیده‌ای شهری و اجتماعی تبدیل می‌گردید. در این مرحله، آیین‌ها نقشی سیاسی و هویتی کاملاً آشکار یافتند. دولت آل‌بویه از این مناسک برای تمایز خود از خلافت عباسی و تثبیت قدرتش بهره‌برداری می‌کرد و شیعیان نیز از این فرصت برای ابراز آشکار هویت خود استفاده می‌کردند. با این تحول، مناسک از سطح گروهی عبور کردند و به یکی از مهم‌ترین عناصر تعریف هویت اجتماعی تبدیل شدند.

در دوران ایلخانی و سپس تیموری، با وجود آشوب و دگرگونی‌های گسترده، مناسک نه تنها تضعیف نشدند، بلکه با گسترش ادبیات آیینی تقویت هم یافتند. ادبیات مقتل، روضه‌خوانی، مرثیه‌سرایی و حکایت‌پردازی درباره شهدا و قهرمانان کربلا، به‌ویژه در قالب

کتاب‌هایی که بعدها شالوده روضه‌الشهدا را شکل دادند، سبب شد آیین‌ها عمق احساسی بیشتری پیدا کنند. این احساس‌گرایی، بستری برای ظهور تعزیه و نمایش‌های آیینی شد که در دوره‌های بعد اهمیت بیشتری یافتند. آیین‌ها در این دوره نه به‌عنوان رفتارهای تکراری، بلکه به‌عنوان تجربه‌های زیسته و درگیرکننده اجرا می‌شدند؛ تجربه‌هایی که شرکت‌کنندگان در آن‌ها، نه تنها مشاهده‌گر، بلکه بخشی از روایت بودند. این تحول درون‌مایه‌ای، مناسک را از یک نظام روایی به نظامی نمایشی و تأثیرگذار تبدیل کرد.

با ورود به عصر صفوی، تمامی لایه‌های پیشین مناسک در قالب نظامی یکپارچه و سازمان‌یافته تثبیت شد و این دوره را باید سرآغاز مرحله سیاسی- نهادی- اجتماعی مناسک دانست. در این دوره، دولت صفوی تشیع را به‌عنوان مذهب رسمی اعلام کرد و برای تثبیت این مذهب، از مناسک به‌عنوان ابزار اصلی هویت‌سازی و مشروعیت‌سازی بهره گرفت. سازمان‌های گسترده از روضه‌خوانان، تعزیه‌گردانان، علم‌داران، گروه‌های سینه‌زن و زنجیرزن شکل گرفت و مراسم به‌صورت کاملاً منظم و با پشتیبانی مالی و سیاسی حکومت برگزار شد. بسیاری از شهرهای ایران، مانند اصفهان، قزوین، هرات، شیراز و تبریز، به مراکز آیینی گسترده‌ای تبدیل شدند که در آن‌ها مراسم نه فقط کارکرد مذهبی، بلکه کارکرد اجتماعی، آموزشی و نمادین داشت.

در این دوره، آیین‌ها به ابزار قدرتمند شکل‌دهی هویت ملی- مذهبی تبدیل شدند. دولت صفوی، با بهره‌گیری از مناسک، مرزی روشن میان ایران شیعی و دولت‌های سنی پیرامون خود ترسیم کرد. به همین دلیل، مناسک از سطح گروه‌های مذهبی فراتر رفتند و نقش هویت‌ساز برای کل جامعه ایرانی به‌عهده گرفتند. هم‌زمان، مردم نیز از طریق شرکت در آیین‌ها، حس مشارکت در یک حیات جمعی و مقدس را تجربه می‌کردند. تعزیه در این دوره نه تنها نمایش، بلکه مدرسه‌ای اجتماعی بود که مردم را با تاریخ، عاطفه و هویت جمعی پیوند می‌داد. مناسک صفوی توانستند مجموعه‌ای از احساسات، روایت‌ها، نمادها، رفتارهای جمعی، نقش‌آفرینی‌ها و فضاهای آیینی را در یک کل منسجم در کنار هم قرار دهند؛ کلی که تا امروز نیز تداوم یافته و بخش اصلی فرهنگ شیعی را شکل می‌دهد.

تحلیل کلی این سیر تاریخی نشان می‌دهد که مناسک شیعی دارای چهار کارکرد عمده بوده‌اند: نخست، کارکرد حافظه‌سازی که تاریخ را از طریق زمان‌های مقدس و روایات تکرارشونده در ذهن جمعی تثبیت می‌کند؛ دوم، کارکرد هویت‌سازی که به جامعه احساس تعلق، همبستگی و تمایز می‌بخشد؛ سوم، کارکرد مقاومت فرهنگی که در دوره‌های فشار سیاسی، آیین‌ها را به ابزار اعتراض نمادین تبدیل می‌کند؛ و چهارم، کارکرد مشروعیت‌سازی که در دوره‌هایی مانند آل‌بویه و صفویه، حکومت‌ها از آن برای تثبیت قدرت بهره برده‌اند. این چهار کارکرد، در همه دوره‌ها حضور داشته‌اند، اما شدت و شکل آن‌ها بسته به شرایط تاریخی متفاوت بوده است.

در نهایت، مناسک شیعی را باید بخشی از حافظه زنده جامعه دانست؛ حافظه‌ای که نه فقط واقعیت گذشته را بازمی‌سازد، بلکه معنا و جهت‌گیری امروز جامعه را نیز تعیین می‌کند. این مناسک با عبور از قرن‌ها، همچنان زنده مانده‌اند، زیرا توانسته‌اند خود را با نیازهای عاطفی، هویتی، اجتماعی و سیاسی هر دوره هماهنگ کنند و سازوکاری پویا و انعطاف‌پذیر بسازند. این پویایی سبب شده است که مناسک، برخلاف بسیاری از جنبه‌های فرهنگی، نه تنها از میان نروند بلکه پیوسته تقویت شوند و نقش‌های جدیدی در زندگی اجتماعی به‌عهده گیرند.

نتیجه‌گیری

بررسی جامع آیین‌ها و مناسک شیعی از سده‌های نخستین هجری تا پایان عصر صفوی نشان می‌دهد که این آیین‌ها نه تنها مناسک صرفاً دینی یا رفتاری تکراری نبودند، بلکه در حقیقت ستون‌های اصلی شکل‌دهی هویت تاریخی، اجتماعی و سیاسی جامعه شیعی را تشکیل

می‌دادند. این مناسک توانسته‌اند در بستر زمان، لایه‌های جدیدی به خود بیفزایند و همواره نقشی زنده و مؤثر در تداوم حیات جمعی ایفا کنند. از نخستین سوگواری‌های پنهان و خانگی پس از واقعه کربلا تا برپایی آیین‌های گسترده شهری و حکومتی در عصر صفوی، یک مسیر تاریخی پیوسته قابل مشاهده است؛ مسیری که در آن آیین‌ها ضمن حفظ عناصر اصلی خود، دچار تحول، توسعه، بازتولید معنایی و گسترش اجتماعی شده‌اند.

نتیجه اساسی این پژوهش آن است که مناسک شیعی از ابتدا در هم‌تنیدگی با تجربه تاریخی شیعیان شکل گرفت و بنابراین نمی‌توان آن‌ها را صرفاً رفتارهایی دینی یا صرفاً اجتماعی دانست. این آیین‌ها برساخته‌هایی از حافظه جمعی بودند که وظیفه انتقال روایت شیعی از تاریخ اسلام را برعهده داشتند و همین روایت، پایه شکل‌گیری احساس هویت مشترک و تمایز از سایر گروه‌ها شد. در دوره‌هایی که فشار سیاسی یا سرکوب مذهبی شدت داشت، مناسک نقش پناهگاه نمادین را برعهده گرفتند و موجب حفظ انسجام درونی جامعه شیعه شدند. در مقابل، در دوره‌هایی که شرایط سیاسی امکان بروز بیشتر فراهم می‌کرد، همان مناسک از حالت پنهان به حالت علنی درآمدند و به ابزار بیان هویت جمعی تبدیل شدند.

تحلیل روند تاریخی نشان داد که آیین‌های شیعی سه کارکرد عمده را در گذر زمان تقویت کردند: نخست، کارکرد حافظه‌سازی که از طریق تکرار زمانی آیین‌ها، تاریخ را به صورت زنده و تجربه‌شده در ذهن نسل‌ها تثبیت می‌کرد؛ دوم، کارکرد هویت‌سازی که از رهگذر مشارکت عمومی، احساس تعلق، وحدت و تمایز را میان شیعیان تقویت می‌نمود؛ و سوم، کارکرد مشروعیت‌سازی که به‌ویژه در دوره‌هایی مانند آل‌بویه و صفویه، تبدیل به ابزار سیاسی مهمی برای دولت‌ها شد. در عصر صفوی، این کارکرد سوم به اوج رسید؛ زیرا دولت صفوی آیین‌ها را جزء جدایی‌ناپذیر سیاست مذهبی خود قرار داد و با سازماندهی گسترده گروه‌های آیینی، توانست چارچوب منسجم و نظام‌مندی برای هویت ملی-مذهبی بسازد که تاکنون نیز پایدار مانده است.

در خلال این روند، آیین‌ها نه تنها تغییر نیافتند، بلکه ساختارمندتر، نمایشی‌تر، نمادین‌تر و عاطفی‌تر شدند. ادبیات آیینی توسعه یافت، تعزیه به صورت نهادی ثابت درآمد، ساختارهای فیزیکی مانند حسینیه‌ها و تکایا شکل گرفت و مناسک در فضاهای عمومی زندگی اجتماعی حضور دائمی یافتند. مهم‌ترین پیامد این تحولات آن بود که سوگواری عاشورا تبدیل به «هسته مرکزی هویت شیعی» شد و تمامی آیین‌های دیگر حول آن سازمان یافتند. عاشورا نه تنها واقعه‌ای تاریخی، بلکه زمان مقدس، حافظه مقدس، نماد مقاومت، منبع همبستگی و عنصر اصلی سامان‌دهی اجتماعی شد.

در پایان می‌توان گفت مناسک شیعی با داشتن ماهیتی چندلایه و سیال، توانسته‌اند نیازهای عاطفی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی جامعه شیعه را در هر دوره پاسخ دهند و همین قابلیت انطباق‌پذیری سبب بقای آن‌ها شده است. این آیین‌ها هم حافظه‌اند، هم روایت‌اند، هم عمل‌اند و هم سنت؛ و همین مجموعه عظیم، هویت شیعی را شکل داده، بازتولید کرده و تا امروز تداوم بخشیده است. بنابراین مناسک شیعی را باید نه پدیده‌ای صرفاً مذهبی، بلکه یکی از اصلی‌ترین عناصر تاریخ اجتماعی و سیاسی مسلمانان شیعه دانست؛ عناصری که همچنان در زندگی معاصر نقش‌آفرین هستند و امکان مطالعه در ابعاد جدیدتر همچون مردم‌شناسی، جامعه‌شناسی دین، مطالعات حافظه و نشانه‌شناسی را نیز فراهم می‌آورند.

پیشنهاد‌های پژوهشی

- بررسی تطبیقی نقش آیین‌های شیعی با آیین‌های عزاداری در دیگر سنت‌های مذهبی جهان و تحلیل نقاط اشتراک و تفاوت.

- مطالعه تحولات نهادهای آیینی مانند حسینیه‌ها، تکایا و فضاهاى نمایش تعزیه در ایران از صفویه تا قاجار.
- تحلیل نقش زنان در شکل‌دهی به آیین‌های سوگواری شیعی از آغاز تا دوران معاصر.
- بررسی تأثیر ادبیات آیینی بر ساخت و گسترش مناسک و مقایسه تطبیقی متون مقتل و روضه‌خوانی در دوره‌های مختلف.
- مطالعه جامعه‌شناختی تغییرات آیین‌های عاشورایی در دوره مدرن و تأثیر رسانه‌ها بر بازنمایی این آیین‌ها.

کتاب‌نامه

- ابن اثیر، عزالدین (۱۳۸۳)، الکامل فی التاریخ، ترجمه علی شیخ الاسلامی. تهران: اساطیر.
- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد (۱۳۸۹). تاریخ ابن خلدون (کتاب العبر و دیوان المبتدأ و الخبر). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ابن سعد، محمد بن سعد (۱۴۱۰ق). الطبقات الکبری. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن طقطقی، محمد بن علی (۱۳۶۰). الفخری فی الآداب السلطانیة و الدول الاسلامیه. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- اصفهانى، محمد مهدى بن محمد رضا (۱۳۸۳). نصره الاسلام. تهران: انتشارات میراث مکتوب.
- بلاذری، احمد بن یحیی (۱۳۶۷). انساب الاشراف. تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- بیرونی، ابوریحان (۱۳۶۲)، الآثار الباقیه، ترجمه اکبر داناسرشت، تهران: نشر توس.
- ترکمان، اسکندریگ (۱۳۸۳)، تاریخ عالم‌آرای عباسی، به کوشش ایرج افشار، جلد ۲، تهران: امیرکبیر.
- جعفریان، رسول (۱۳۸۱)، تاریخ تشیع در ایران، قم: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- جعفریان، رسول (۱۳۸۲)، تشیع در مسیر تاریخ، قم: مؤسسه فرهنگی لیل‌القدر.
- دینوری، احمد بن داوود (۱۳۶۸). الاخبار الطوال. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- روملو، حسن بیگ (۱۳۵۷). احسن التواریخ. تهران: انتشارات اساطیر.
- شیخ مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق)، الارشاد، قم: کنگره شیخ مفید.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۷۵)، تاریخ طبری، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- قمی، احمد بن حسین (۱۳۸۳). خلاصة التواریخ. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- کاشفی، حسین واعظ (۱۳۸۲)، روضه الشهداء، تهران: امیرکبیر.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۵)، کافی، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مستوفی، حمدالله (۱۳۶۲). تاریخ گزیده. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- مسعودی، علی بن حسین (۱۳۸۲)، مروج الذهب، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: علمی و فرهنگی.
- مسکویه، احمد بن محمد (۱۳۸۰). تجارب الامم. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- میرخواند، محمد بن خاوندشاه (۱۳۸۰). روضه الصفا فی سیره الانبیاء و الملوك و الخلفاء. تهران: انتشارات اساطیر.
- همدانی، رشیدالدین فضل‌الله (۱۳۸۲). جامع التواریخ. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- وصاف الحضرة، عبدالله بن فضل‌الله شیرازی (۱۳۷۲). تاریخ وصاف. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب (۱۳۷۱). تاریخ یعقوبی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

